

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

**MÖVZU: №12/2 «XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK VƏ
MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI»**

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı **Rəşad Qasimov**

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı **Rəhim Məcnunov**

Mühazirə kafedranının iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

BAKİ 2013

**MÖVZU № 12/2. «XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK VƏ MİLLİ-AZADLIQ
HƏRƏKATI»
PLAN**

GİRİŞ

1. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət. Hakim dairələrin Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti. Babilər hərəkatı.
2. 1905-1911-ci illər İran inqilabının başlanması.
3. Təbriz üsyanı. Səttərخان.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Bakı: 1985.
2. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttərخان. Bakı: 1986.
3. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 гг. М.: 1957.
4. Tadeusz Svietoshovski. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000.
5. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004.

GİRİŞ

XIX əsrin I yarısında Cənubi Qafqaza yiyələnmək uğrunda gedən Rus-İran müharibələri Rusiyanın üstünlüyü ilə başa çatsa da, hər iki imperiyanın maraqlarını təmin edən Türkmənçay sülhü ilə nəticələndi ki, bu da tarixi Azərbaycan torpaqlarının iki yerə bölünməsinə gətirib çıxardı. Türkmənçay müqaviləsi ilə bir zaman bütöv bir ölkə olan Azərbaycanın iki imperiya arasında sərhəd xətti etnik-milli əsaslar üzrə deyil, siyasi mülahizələr əsasında təyin edilməsi nəticəsində Azərbaycan xalqı öz tarixi boyunca ən ciddi siyasi, iqtisadi və mənəvi zərbə aldı, torpaqlarımızın sonrakı bölünmələrinin əsası qoyuldu. Müqavilənin şərtlərinə görə Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiya çarının, indi Cənubi Azərbaycan adlandırılan ərazilərimiz isə Qacarlar dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. İrana qatıldıqdan sonra ölkənin dörd əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan əyalətinin ərazisinə ilk dövrlərdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəncan və Qəzvin mahalları daxil idi. Sonralar Azərbaycan əyalətinin inzibati sərhədləri daraldılmış və 1906-cı ildə yeni dəyişikliklər edilmişdi.

Cənubi Azərbaycanda yerli feodalların zülmü, Avropanın müstəmləkəsinə çevrilmiş İranın yeni əcnəbi ağalarının və hakim dairələrin zülm siyasəti, istismarı xalqı cana doydurmuşdu. Məhz bu səbəbdən 1848-1852-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda yerli feodallara, şah hökumətinə və müstəmləkə zülmünə qarşı dini - siyasi hərəkət olan Babilər üsyanı baş verdi.

XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində də İranda, eləcə də Cənubi Azərbaycanda yerli və xarici istismara qarşı tez-tez çıxışlar baş verirdi. 1905-1911-ci illərdə İranda baş vermiş məşrutə inqilabının zirvəsi Cənubi Azərbaycan hesab olunurdu.

Səttərxanın rəhbərliyi ilə baş vermiş silahlı Təbriz üsyanı məşrutə inqilabının tarixində mühüm mərhələ hesab olunur və sonrakı xalq hərəkətlərinin gedişatına güclü təsir göstərmişdir.

Sual 1. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət. Hakim dairələrin Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti. Babilər hərəkəti.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə bir zaman bütöv bir ölkə olan Azərbaycanın iki imperiya arasında «parçala hökm et» prinsipi əsasında sərhəd xətti etnik-milli əsaslar üzrə deyil, siyasi mülahizələrə görə təyin edilməsi nəticəsində Azərbaycan xalqı öz tarixi boyunca ən ciddi siyasi, iqtisadi və mənəvi zərbə aldı, torpaqlarımızın sonrakı bölünmələrinin əsası qoyuldu. Müqavilənin şərtlərinə görə Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiya çarının, indi Cənubi Azərbaycan adlandırılan ərazilərimiz isə Qacar xanədanının hakimiyyəti altına düşdü. İrana qatıldıqdan sonra ölkənin dörd əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan əyalətinin ərazisinə ilk dövrlərdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəncan və Qəzvin mahalları daxil idi. Sonralar Azərbaycan əyalətinin inzibati sərhədləri daraldılmış və 1906-cı ildə qəbul olunmuş seçki nizamnaməsində bu əyalətə Təbriz, Urmiya, Xoy, Deyləmqan, Maku, Marağa, Binab, Miyandoab, Soucbulaq, Dehxarqan, Mərənd, Əhər, Ərdəbil, Meşkin, Astara, Xalxal, Sərab, Miyanə, Sainqala mahalları daxil edilmişdi.

Gülüstan müqaviləsindən sonra İran hökuməti Azərbaycan əyalətində Maku, Urmiya, Nəmin və Gərgər kimi güclü xanlıqları istisna etməklə, digərlərini tamamilə ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərindək şəxslər mərkəzdən göndərilməyə başladı. Fətəli şah zamanından başlayaraq Cənubi Azərbaycan «vəliəhdneşin» (vəliəhd əyləşən yer), Təbriz isə «darüssəltənə» (səltənət evi) əhəmiyyəti daşdığından bir növ ikinci paytaxt rolu oynayır və xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahı burada yerləşirdi. Əyalətin idarə olunmasına rəhbərlik rəsmən vəliəhdin ixtiyarında idi. Adətən şahzadələr içərisindən təyin olunan valinin (qaimməqam) sərəncamında olan böyük idarəçilik aparatına Təbriz şəhəri bəylərbəyi, əyalətdə yerləşən nizami qoşun hissələrinin başçısı-əmir nizam, əyalətin maliyyə işlərinə nəzarət edən

mustofi və digər dövlət məmurları, fərraşlar daxil idi. Yerlərdə bu idarəçilik aparatı nisbətən kiçik miqyasda təkrar edilirdi. Şahzadə və onun ətrafında toplaşan dövlət məmurları öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək xalqı soyurdular. Yarımmüstəqil Maku xanlığında isə bu zülm ikiqat ağır idi. Xanlıqda hərbi-siyasi və inzibati-maliyyə işlərini öz əllərində cəmləşdirən yarımköçəri tayfa başçıları iri silahlı dəstələrlə xalqı qorxu içərisində saxlayır, əsl soyğunçuluqla məşğul olurdular.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq. XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti əvvəllər olduğu kimi kənd təsərrüfatı, əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir qismi əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və kənd təsərrüfatının başqa sahələrində çalışırdılar. XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycanda təbii və qismən suvarma əsasında buğda, arpa, çeltik və başqa dənli bitkilər əkilir, barama yetişdirilir, mum hazırlanır, müxtəlif meyvələr becərilirdi. 1837-1840-cı illərdə İranda olmuş rus zabiti İ.F.Blaramberqin söylədiyinə görə Azərbaycanın Xoy mahalında becərilən pambıq İranda becərilən ən yaxşı pambıq növü hesab olunurdu. Təbrizlə Miyana, Mərənd və başqa şəhərlər arasında yerləşən kəndlər meyvə bağları ilə zəngin idi. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan İranın ən məşhur taxılçılıq və meyvəçilik rayonlarından biri idi, əyalətdən taxılla yanaşı quru meyvələr də ixrac edilirdi. Marağa və Urmiya yüksək keyfiyyətli kişmiş istehsal edirdi. Əhalinin köçəri həyat sürən hissəsinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq idi.

Əyalətin zəngin təbii yem bazası oturaq və yarımoturaq həyat sürən əhaliyə də maldarlıqla məşğul olmağa imkan verirdi. Heyvandarlıq məhsullarından yun, gön-dəri və s. ölkə daxilində keçə, yəhər hazırlanması, xalça-palaz toxunması, şəhərlərdə nəfis xalçalar, şal və s. istehsalında işlənirdi.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycan şəhərləri öz orta əsr qiyafəsini saxlamışdı. Şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol

oyunayan sənətkarlar ölkədə istehsal edilən əsas sənaye məhsullarının başlıca istehsalçıları idilər. Müharibədən sonra yaranmış nisbi dinclik şəraitində sənətkarlıq müəyyən inkişaf imkanı qazandı. Lakin İran hökumətinin öz bazarlarının qapılarını İngiltərə, Rusiya və başqa Avropa dövlətlərinin üzünə açması nəticəsində axıb gələn xarici mallar yerli sənətkarların məhsullarını sıxışdırmağa başladı. Durmadan artan xarici mallar axını, əlbəttə, sənətkarlığın ən mühüm sahəsi olan toxuculuq üçün ağır zərbə idi. Parça, başlıca olaraq pambıq-parça istehsal edən sənətkarların müflisləşməsi nəticəsində 30-40-cı illərdə belə parçaların istehsalı azaldı. Lakin Təbriz və başqa şəhərlərdə istehsal olunmuş parçalar keçmiş ənənə üzrə qonşu Cənubi Qafqazda malik olduğu bazarı hələ itirməmişdi. Təbriz özünün yüksək keyfiyyətli yun və ipək parçaları ilə məşhur idi. Xalça, keçə, gön-dəri kimi istehsal sahələri xarici malların rəqabəti ilə qarşılaşmadığı üçün inkişaf edirdi.

Cənubi Azərbaycan şəhərlərində orta əsrlərə xas olan sex quruluşu qalmaqda idi. Bütün İranda olduğu kimi, Azərbaycanda da emalatxanalarda adətən 2-3 sənətkar işləyirdi. Bununla yanaşı, daxili və xarici bazarda rəqibi olmayan malların istehsalı ilə məşğul olan sahələrdə, ləng də olsa irəliləmə prosesi gedir və muzzdlu əməkdən istifadə olunur, kapitalist istehsal üsulunun inkişafı başlayırdı.

Xarici kapitalın təsirinin artması və yeni sənaye sahələrinin yaranması. Bütün XIX əsr ərzində İran dövlətinin Avropa dövlətlərinə bir-birinin ardınca güzəştə getməsi, onların xeyrinə müqavilələr bağlaması ölkənin yarımüstəmləkəyə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə İran iqtisadiyyatı birtərəfli istiqamətə yönəldi ki, burada da xarici kapital ağalığ etməyə başladı.

XIX əsrin II yarısından etibarən İngiltərə və çar Rusiyasının İrana iqtisadi təcavüzünün genişlənməsi nəticəsində ölkə sürətlə onların xammal mənbəyi və satış bazarına çevrildi. İranda ingilis və rus kapitalistlərinə bir sıra yeni güzəşt və imtiyazlar verildi. 1879-cu ildə İranda rus zabitlərinin

rəhbərliyi ilə Rusiyadakı kazak polkları nümunəsində kazak polku, sonra isə kazak briqadası yaradıldı ki, bu da ölkədə çarizmin nüfuzunun saxlanmasında mühüm amil idi. 1889-cu ildə ingilis baronu Reyter İranda bank («Şahənşah» bankı) açdı, bir il sonra isə rus kapitalisti Polyakovla birlikdə ölkənin bütün maliyyə sistemini öz nəzarəti altına aldı. Az sonra Xəzər dənizində gəmi nəqliyyatı rus, şose və dəmir yollarının çəkilişi isə bu iki ölkənin şirkətlərinin nəzarətinə keçdi.

1901-ci ildə İran hökumətinin ingilis şirkətinə verdiyi imtiyaz əsasında, İranın neft yataqlarının istismarını öz əlinə keçirmiş kapitalist Darsi İngiltərə-İran neft şirkətini yaratdı (1909). İran hökuməti 1862-ci ildən başlayaraq ingilis kapitalistlərinə ölkədə teleqraf xətləri çəkilməsi sahəsində, 1888-ci ildə isə rus kapitalisti Lianozova Xəzər dənizi hövzəsində balıqçılıq sahəsində əlverişli imtiyazlar vermişdi. 1890-cı illərdən başlayaraq İran İngiltərədən ölkənin cənub gömrük gəlirinin girov qoyulması şərti ilə 500 min funt-sterlinq, 1900-cü ildə isə çar Rusiyasından İranın şimal gömrük gəlirinin girov qoyulması şərti ilə 22,5 milyon manat miqdarında borc aldı. Bütün bunların nəticəsində İran İngiltərə və çar Rusiyasından həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən asılı bir dövlətə çevrildi. İranın xalq təsərrüfatı müstəmləkə və asılı ölkələrə xas olan yeni xüsusiyyətlər kəsb etməyə başladı. İranın Ümumrusiya bazarına cəlb olunması ölkədə bəzi sənaye sahələrinin inkişafına obyektiv olaraq müsbət təsir göstərirdi. Lakin bu asılı ölkələrə xas olan birtərəfli inkişaf idi. Kənd təsərrüfatının yalnız xarici bazarda onun məhsuluna ehtiyac olan sahələri inkişaf edir, xarici bazarda tələbatı olan xalçaçılıq istisna olmaqla, sənətkarlığın digər növləri xarici sənaye mallarının rəqabəti nəticəsində tənəzzül edir, sənayenin əsasən xaricə ixrac edilən kənd təsərrüfatı mallarının ilk emalı ilə məşğul olan sahələri genişləndirirdi.

Coğrafi mövqeyinə görə Cənubi Azərbaycanda Rusiyanın nüfuzu daha güclü idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı Rusiya bazarı ilə əlaqələrin səviyyəsindən və

xarakterindən asılı idi. Rusiya bazarında, pambıq, xammal, boyaq maddələri, yun, gön-dəri, bağırsağ və s. kimi əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarına, həmçinin bəzi sənətkarlıq mallarına olan tələbat həmin sahələrin qismən inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin II yarısından etibarən əsas məşğuliyyəti maldarlıq olan köçəri həyat sürən tayfaların həm İran dövlətinin təşəbbüsü, həm də ticarət əkinçiliyinin, xüsusilə pambıqçılıq kimi sahələrin gəlir verməsi Azərbaycanda tayfa və ellər içərisində oturaqlığa keçmək meylini gücləndirdi. Onların istehsal etdikləri yun, gön-dəri, bağırsağ və s. həm əyalətin daxilində ev sənayesində keçə, yəhər hazırlanmasında, xalça-palaz toxunmasında, şəhərlərdə nəfis xalçalar, şal, gön-dəri və s. istehsalında işlənir, həm də xammal şəklində Rusiyaya ixrac edilirdi.

Azərbaycan yenə də İranın əsas taxıl bazalarından biri idi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Rusiya sənayesinin ucuz xammala olan tələbatı taxıl, düyü ilə yanaşı, pambıq istehsalında da ciddi irəliləyiş yaratdı. Əsasən Urmiyada istehsal olunan tütün Təbriz və digər şəhərlərdə emal edilirdi.

XIX əsrin son rübündə Cənubi Azərbaycanda öz varlığını davam etdirən əsas sənətkarlıq sahələrindən biri xalçaçılıq idi.

Xalça-xalı istehsalı sənayenin kapitalist münasibətləri inkişaf etmiş ən başlıca sahəsi idi. Təbrizdə bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalı üzrə xeyli müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Təbrizdə, Xalxalda və bəzi başqa şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar və digər toxuculuq məhsulları həm yerli əhalinin tələbatını ödəyir, həm də İranın başqa əyalətlərinə və digər ölkələrə ixrac olunurdu.

Sosial vəziyyət: aqrar münasibətlər. Vergi sistemi, kəsbkarlığın başlanması. XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda əhalinin sosial tərkibində nəzərə çarpacaq ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Əyalət əhalisinin yenə də böyük əksəriyyətini kəndlilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisi

sənətkar, tacir, sənətkar şagirdi, ruhani təbəqəsindən və şəhər yoxsullarından ibarət idi.

Şəhərin imtiyazlı təbəqələrini irsən müxtəlif vəzifə və mənşəblərə malik olan əsilzadələr-əyan və əşrəflər təşkil edirdi. Bu qəbildən olan iri torpaq sahibləri iqtisadi cəhətdən də güclü idilər və əsasən şəhərlərdə yaşayırdılar. Kənd təsərrüfatının xarici ticarətlə əlaqəsi ona gətirib çıxarmışdı ki, sələmçi və varlı məmurlar öz kapitallarını sənaye müəssisələrinin yaradılmasına deyil, torpaq almağa sərf edir, nəticədə isə iri və orta ticarət burjuaziyası ilə feodal torpaq sahibliyi arasında güclü əlaqə yaranırdı. Torpaq üzərində mülkiyyət formaları, demək olar ki, elə XVII-XVIII əsrlərdəki kimi idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iri torpaq sahibləri arasında yüzlərlə və onlarla kəndi olan mülkədarlar var idi.

Orta torpaq sahibləri ən çoxu 20 kənddə sahib idilər. Qalanlarının 5-6, əksəriyyətinin isə 2-3 kəndi vardı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdə yaşamaqla kəndlərini yerlərdə olan nümayəndələri – mübaşir, kəndxuda, başqa məmurlarla idarə edirdilər. Əksərən torpaqsız olan və başqa istehsal vasitələrinə qismən malik kəndli əkin üçün sahəni feodaldan paydarlıq icarəsi əsasında icarəyə götürürdü. Kəndli çatışmayan digər istehsal vasitələrini (su, iş heyvanı, aləti, dənlik toxumu) feodaldan almalı olurdu. Bunları hansı tərəfin verməsindən asılı olaraq məhsul bölgüsü aparılırdı. Bundan əlavə, mülkədarlar kəndlinin malik olduğu bütün gəlir mənbələrindən müəyyən faiz alırdılar. Kəndli öz əməyindən başqa heç bir şeyə sahib olmadıqda isə, torpaq sahibi məhsulun 70-85%-ni götürürdü. Kəndli icarə haqqından başqa, mülkədara əlavə vergilər verir, onun üçün ənənəvi feodal mükəlləfiyyətlərini də daşıyırdı. Məsələn, istifadə etdiyi ev üçün müəyyən məbləğ, təsərrüfatının müxtəlif sahələrindən məhsulla pay (toyuq, yumurta, yağ və s.) vergisi verir, biyara gedir və başqa mükəlləfiyyətlər daşıyırdı. Bunlar torpaq rentasının bir hissəsini, bir çox

hallarda isə kəndlilin zəruri əməyinin müəyyən qismini əhatə edirdi. Torpaq sahibləri «biyar» mükəlləfiyyəti əsasında kəhrizlərin, mülkədar malikanələrinin təmirində, az hallarda tarla işlərində kəndlilin havayı əməyindən istifadə edir, «barkərdə» əsasında isə biçilmiş taxılı, samanı, otu istədikləri yerə daşıtdırır, həmin mükəlləfiyyətləri taxıl və ya pulla da əvəz edə bilirdilər.

Kəndlilərin torpaq sahibləri tərəfindən istismarı onların kəndlərdəki nümayəndələri (mübaşir, kəndxuda və s.) tərəfindən çox ağır şəkildə həyata keçirilirdi. Cənubi Azərbaycanın elə yerləri var idi ki, orada feodal asılılığı təhkimçilik dərəcəsinə yaxınlaşırdı. Maku və Qaradağda iri torpaq sahibləri həbsxanaları, qoşun hissələri və cəza dəstələri vasitəsi ilə asılı kəndlilər üzərində qeyri-iqtisadi məcburiyyət həyata keçirir, ən vəhşi cəza tədbirlərini (qulaq, əl kəsmək, çubuqla döymək və s.) tətbiq etməkdən və hətta, kəndlini öldürməkdən belə çəkinmirdilər.

XIX əsrin son rübündə bir neçə dəfə yeni əhali sayımı keçirməyə təşəbbüs göstərsə və 1890-cı ildən kadastr tərtib olunsa da, dövlət əhalidən vergiləri və digər maliyyə ödəmələrini yenə də köhnə qayda ilə XIX əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş vergi siyahıları əsasında toplayırdı.

İran məşrutə inqilabı (1905-1911-ci illər) ərəfəsində Cənubi Azərbaycanda kəndlilərdən alınan vergilər 10 dəfədən çox artırılmışdı. Nəticədə Cənubi Azərbaycandan Rusiyanın içərilərinə (Bakı, Tiflis, Petrovski və başqa şəhərlərə) iş dalınca - kəsbkarlığa gedənlərin sayı ildə 50 min nəfərdən 80 minə nəfərə çatmışdı. 1903-cü ilin məlumatına görə, Bakıda Cənubi Azərbaycandan gəlmiş işçilərin sayı yerli işçilərin 22 faizə qədərini təşkil edirdi.

Şah üsuli-idarəsi və yerli feodalların Azərbaycanda zülm siyasəti. Babilər hərəkatı. Xarici kapitalın ağalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığı, xalqın böyük narazılığına səbəb olurdu. Vəliəhdin iqamətgahının Cənubi Azərbaycanda yerləşməsi bir tərəfdən vilayətin ölkə miqyasında xüsusi mövqeyə malik olmasını

şərtləndirsə də, başda vəliəhd olmaqla, əyalətin müxtəlif inzibati orqanlarına təyin olunmuş şahzadələr öz ad, məqam və malik olduqları ixtiyardan istifadə edərək xalqı daha qəddar bir istibdadla incidirdilər. Azərbaycan valisi və onun ətrafına toplaşan məmurlar tərəfindən özbaşına artırılan vergilər xalqı fəlakətli bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, həm yerli xanların, həm də hakim sülalənin Azərbaycanda zülm siyasəti-əhalinin müxtəlif təbəqələri içərisində narazılığın artmasına, kütləvi həyəcan və çıxışların baş verməsinə səbəbvolurdu. XIX əsrin 30-cu illərinin sonu – 40-cı illərdə Təbrizdə bir neçə antifeodal həyəcan və çıxışlar baş verdi. Bunların ən geniş yayılanı babilər hərəkatı idi. Babilərin əsas tərkib hissəsini xırda tacirlər, sənətkarlar, ruhanilərin aşağı təbəqəsi və kəndlilər təşkil edirdi. Hərbçilər və yuxarı təbəqələr içərisində babilik təlimini müdafiə edən qüvvələr var idi. Babilər hərəkatı 1844-cü il mayın 12-də özünü sonuncu imam Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi-bab (ərəbcə qapı) elan etmiş Seyidəli Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Babın ardıcılları isə babilər adlanırdı.

1847-ci ildə Zəncanda sənətkar, xırda tacir və şəhər yoxsulları yerli hakimə qarşı çıxmış və onu şəhərdən qovmuşdular. 1848-ci ildə Təbrizdə şəhər yoxsulları və sənətkarların çıxışları baş verdi. 1849-cu ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdı. Şəhərdə babilərin sayı 15 minə çatırdı. Üsyana Babın ən yaxın məsləkdaşı Molla Məhəmməd Əli rəhbərlik edirdi. Onun rəhbərliyi altında vaxtında ehtiyat tədbirləri görülmüş, gizli şəkildə şəhərdə könüllü dəstələri, silah, sursat və ərzaq ehtiyatı yaradılmışdı. Üsyanın başlanması üçün bəhanə Molla Məhəmməd Əlinin xidmətçilərindən birinin tutulub zindana salınması oldu. Özünün növbəti hədəf olduğunu yaxşı bilən Molla Məhəmməd Əli həbs olunan adamın azad edilməsi haqqında göstəriş verdi. Babilər silahlanaraq dərhal zindanı mühasirəyə aldılar. Qubernatorun onlara qarşı göndərdiyi qoşunları dəf edən babilər şəhərin əsas məhəllələrini ələ keçirib istehkamlar qurdular. Əks mövqeyi müdafiə edən adamları öldürüb əmlakını yandırdılar. Şəhər iki hissəyə bölündü. Babilərin

sayı ətraf kəndlərin əhalisi hesabına xeyli artdı. Qələbədən ruhlanan Molla Məhəmməd Əli müridlərdən təşkil olunmuş dəstələr arasında nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görür, etibarlı adamlardan ibarət qərargah yaradır, hərbi rəislər təyin edirdi. Qısa müddət ərzində babil dəstələri hərbi cəhətdən idarə olunan nizami dəstələrə çevrildi. Üsyançıların mütəşəkkil qüvvəyə çevrildiyini gören Zəncan qubernatoru kömək üçün paytaxta müraciət etdi.

1849-cu il mayın 27-28-də iki ardıcıl hücumdan sonra babilər şəhər qalasını tutdular. Saray tarixçisinin verdiyi məlumata görə babilər şəhərdə 84 möhkəmləndirilmiş səngər qurmuşdular. İyunun əvvəlində şəhəri mühasirəyə alan hökumət qüvvələri babilər tərəfindən dəf edilərək geri çəkilməyə məcbur oldular. 1850-ci ilin dekabrında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücum keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. Onun başçısı Məhəmməd Əli isə yaralandı və üç gün sonra vəfat etdi. Şəhərdə qalan 300 nəfərə qədər üsyançı daha 5 gün vuruşduqdan sonra şəhəri tərk etməyə imkan vermək şərti ilə mübarizəni dayandırmağa razı olduqlarını bildirdilər. Bu təklifi qəbul etmələri haqqında Qurana and içmiş şah ordu başçıları silahı yerə qoyan üsyançıların hamısını qırdılar. Beləliklə, 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. Şəhərdə qalmış babilər 1851-ci ildə yenidən üsyan qaldırmağa cəhd göstərsələr də, hökumət qoşunları onun ətraf ərazilərə yayılmasının qarşısını aldılar və üsyan tezliklə amansızlıqla yatırıldı.

Zəncan üsyanı ilə eyni vaxtda Yəzddə Seyid Yəhya Dərabinin başçılığı ilə qalxan üsyan da müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Təbərsiddə, Yəzddə və digər yerlərdə başlayan pərakəndə üsyanlar yatırıldı. 1852-ci ildə babilər saha qarşı sui-qəsd təşkil etdilər və onu yaraladılar. Bu hadisə ölkə miqyasında babilərin kütləvi şəkildə edamlarının başlanmasına səbəb oldu. 1848-1852-ci illərdə bütün İranda babilər məğlub edilsə də, Cənubi Azərbaycanda babilik tərəfdarlarının sayı daha da artırdı. Əhalinin bütün

narazı hissələrinin babiliyə rəğbəti güclü idi və şah hökuməti onun qarşısını ala bilmədi.

İrənin və Cənubi Azərbaycanın böyük ərazisini əhatə edən və geniş xalq kütlələrinin antifeodal mübarizəsi olan Babilər hərəkatı dini xarakter daşsa da, özünün sosial və siyasi əhəmiyyətinə görə XIX əsrin ortalarında baş vermiş və ən iri xalq hərəkatları-Hindistandakı sipahilər üsyanı, Çindəki taypinlər hərəkatı ilə eyni sırada durur. Babilər üsyanı İrən, o cümlədən Cənubi Azərbaycan əhalisinin yaxşı ictimai qaydaların yaradılması uğrunda qəti mübarizəyə hazır olduğunu əyani olaraq göstərdi. İlk antifeodal çıxış olan babilər hərəkatı hökuməti məcbur etdi ki, özünün daxili siyasətinə yenidən nəzər salsın, iqtisadiyyatı, ordunu və dövlət idarəçiliyini modernləşdirsin. Üsyan həmçinin İrən maarifpərvərlərinə, o cümlədən ortadoksal ruhanilərə də öz müsbət təsirini göstərdi, gələcəyin bir çox inqilabçılarını yetişdirdi.

Sual 2. 1905-1911-ci illər İrən inqilabının başlanması.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ilk xalq çıxışları. Xarici kapitalın ağalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığı geniş xalq kütlələri içərisində narazılığa səbəb olurdu. Ölkədə vaxtaşırı baş verən təbii fəlakətlər(quraqlıq, çəyirtkə basqını, epidemiyalar və s.), möhtəkirlər tərəfindən süni surətdə yaradılan ərzaq qıtlığı istər şəhər, istərsə də kənd yoxsulları içərisində həyəcanları son dərəcə artırır.

XX əsrin əvvəllərinə doğru bütün ölkədə sosial ziddiyyətlər olduqca kəskinləşmiş, əyalət, vilayət və mahallara başçılıq edən məmurlara qarşı çıxışlar baş vermişdi. 1870-1871, 1880-ci quraqlıq illərində bütün İrənda aclıq baş verdiyi zaman Cənubi Azərbaycan əhalisi taxıl möhtəkirliyinin artmasına etiraz olaraq ayağa qalxdı, 1881-ci ildə isə valini əyalətdən qovdu. Bu hadisədən sonra Təbriz və başqa şəhərlərdə baş verən ən böyük çıxış «Tənbəki üsyanı» adı ilə məşhur hərəkatdır ki, bu da İrən

xalqlarının, xüsusilə də Azərbaycan xalqının, imperializmə qarşı ilk çıxışı olmaqla onun siyasi mübarizəyə qoşulmasında mühüm rol oynamışdır.

1891-ci il martın 9-da Nəsrəddin şah bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərə konsessiya verilməsi barədə müqavilə imzalayır və bunun müqabilində şirkət əldə edəcəyi qazancıdan İldə İran hökumətinə cüzi bir məbləği – 15 min funt-sterlinqi ödəməyi öhdəsinə götürürdü. İranın bir çox mühüm şəhərlərində şirkətə məxsus idarələr təşkil edən ingilislər Hindistandan və digər müstəmləkə ölkələrindən işçi, qulluqçu adı ilə dəstə-dəstə öz təbəələrini gətirməyə başladılar ki, bu da həmin sahədə çalışan sahibkar, tacir, kəndli, sənətkar və fəhlələr arasında həyəcanın artmasına səbəb oldu, heç kəs öz tütün və tənəkisini ingilislərə satmağa razı olmadı. Buna cavab olaraq 1891-ci ilin ortalarında ingilis şirkəti İran hökumətinin razılığı ilə tütün alverinin və emalının yalnız bu şirkətə məxsus olduğunu bildirdi. Buna cavab olaraq, 1891-ci il avqustun 19-da Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən petisiyada tütün və tənəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hərəkata qarşı baş verə biləcək hər hansı hadisəyə müqavimət göstərmək üçün hazır vəziyyətdə dayandı.

Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə əhali 1892-ci il yanvarın 4-də şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur etdi ki, 1892-ci il yanvarın 5-də Talbotla bağlanmış müqavilənin ləğv olunduğunu rəsmən elan etsin. İrana gəlmiş ingilis məmurları ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Xarici kapitalın və yerli irtica qüvvələrinin aqalığına qarşı çevrilmiş «Tənəki üsyanı» İranda və Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının ilk və çox təsirli mərhələsini

təşkil etmiş və xalqın siyasi, milli şüurunun oyanmasına və formalaşmasına güclü təkan vermişdi.

Hələ XIX əsrin sonlarında Tehranda və başqa şəhərlərdə vətənpərvər ziyalılar tərəfindən yaradılmağa başlayan siyasi təşkilatların sayı az və daxili vəziyyətlə bağlı fəaliyyət dairəsi məhdud olsa da, maarifçi təşkilatlar daha geniş iş aparır, xalqı mütləqiyyət, istibdad əleyhinə monarxın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, qanunverici orqanın yaradılması və s. uğrunda mübarizəyə çağırırdı. 1901-ci ildə Tehranda təşkil edilmiş gizli cəmiyyət və ya İnqilabi komitə, 1905-ci ildə isə Tehranda yaradılan «Əncüməne-məxfi», (Gizli əncümən) bütün xalqları, o cümlədən azərbaycanlıları xaricilərin zorakılığı və yerli hakim dairələrinin özbaşınalığı əleyhinə mübarizəyə çağırır, həmçinin burjua ruhunda islahatlar keçirmək tələbini irəli sürürdülər.

XX əsrin əvvəllərində bir neçə il qıtlıq olması və bundan istifadə edən mülkədar və alverçilərin taxıl möhtəkirliyinə başlaması nəticəsində İranın, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində aclıq və bahalığa qarşı həyəcanlar baş verdi. 1903-cü ildə Belçikalılarla bağlanmış yeni gömrük sazişinə qarşı çıxışlar başlandı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılması, milli və siyasi şüurun oyanması, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı xalq mübarizəsinin güclənməsində bir sıra başqa amillər də böyük rol oynamışdır. Bu amillər içərisində Bakının fəhlə hərəkatının mərkəzinə çevrilməsi, 1905-1907-ci illər I rus inqilabının başlanması, 17 oktyabr manifestinin xalqa verdiyi azadlıqlar, ölkədə siyasi partiyaların, o cümlədən Şimali Azərbaycanda «Müsəlman konstitusiyası (məşrutə)» partiyasının yaranması və s. Cənubi Azərbaycan xalqının demokratik azadlıq və hüquqlar uğrunda mübarizəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı və bu hərəkat öz davamını həmin ilin dekabrında İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda «Məşrutə inqilabı» nda tapdı.

Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı dövründə. İnqilab 1905-ci ilin dekabrın 12-də Tehranda Kirman əhalisinə edilən zülmə qarşı çıxan demokratik qüvvələrə qoşulmuş tacirlərin döyülməsinə cavab olaraq ruhanilərin evlərində hökumətə qarşı etiraz yığıncaqları təşkil olunması ilə başladı. Ertəsi gün Seyid Abdulla Behbəhani və Seyid Məhəmməd Təbatəbainin başçılığı altında şah məscidində yığıncaq keçirilməsinə mürtəcə ruhanilər mane oldular. Dekabrın 14-də Tehranın mütərəqqi ruhanilərindən bir qrup başda olmaqla yüzlərlə dini məktəb tələbəsi, minlərlə bazar əhli etiraz əlaməti olaraq Şah Əbdüləzimdə bəstə oturmaq məqsədilə Tehranı tərk etdilər. İnqilab Komitəsi (İK) və «Əncüməni-məxfinin» bir çox görkəmli üzvləri də onlara qoşuldu. Tehranda bütün bazarlar, dükanlar və sənətkar emalatxanaları bağlandı. Bəstə oturanlar baş nazirin istefasını tələb edirdilər. Onların sayı günü-gündən artdığından hökumət silahı işə salmaqdan çəkindi, bəstçilərə güzəştə getməyə, onların bir sıra tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Hərəkət başçılarının hökumətə verdikləri 8 maddəlik tələbnamə 1906-cı il yanvarın 10-da saray tərəfindən qəbul olundu. Şahın verdiyi fərmanda bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olacağı, «Ədalətxana» təsis ediləcəyi, Tehran və Kerman valilərinin vəzifədən kənarlaşdırılacağı, qiymətləri sabitləşdirmək məqsədilə Tehran əhalisi tərəfindən seçilmiş bir şura yaradılacağı vəd edilirdi. Yanvarın 12-də bəstçilər təntənə ilə şəhərə qayıtdılar.

Sonrakı hadisələr göstərdi ki, şah və baş nazir Eynüddövlənin verdiyi vədlər kütlələri sakitləşdirməkdən başqa bir məqsəd daşıyırdı. Çox keçmədən İK-nin başçılarından Seyid Cəmaləddin Tehrandan sürgün edildi. Aprel-may aylarında İK-nin digər görkəmli üzvləri də həbs edildi. Bu hadisələrdən sonra İK-nin digər üzvlərinin iştirakı ilə «İslami» adlı mərkəz yaradıldı. Əncümən, İnqilabi Komitə və digər qruplar tərəfindən mütləqiyyətin ifşası əhali içərisində davam edən inqilabi əhval-ruhiyyəni artırır, onları gərgin toqquşmalara hazırlayırdı. 1906-cı ilin iyulunda

hökumətin növbəti həbs tədbirləri kütləvi nümayişlərə səbəb oldu. İyulun 9-dan başlayan izdihamlı nümayişlər genişlənilib inqilabi hərəkata çevrildi. İyulun 16-da tanınmış müctəhidlər Tehranı tərk edib Quma yola düşdülər. İyulun 17-də konstitusiyaçı 9 tacir İngilis səfirliyinin bağında bəstə oturdu. Tezliklə yüzlərlə tələbə, müəllim, tacir, alverçi və sənətkar bəstçilərə qoşuldu. Avqustun 2-də onların sayı 14 minə çatdı. Bəstçilər aşağıdakı tələbləri şaha təqdim etdilər: Konstitusiya (Məşrutə) elan etmək, Məclis çağırmaq, Eynüddövləni vəzifədən kənar etmək, ruhaniləri Qumdan geri çağırmaq, sürgün edilmiş inqilabçıları azad etmək və s.

1906-cı ilin yayında Müzəffərəddin şah inqilabçıların tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Avqustun 5-də Konstitusiya verilməsi haqqında şah fərmanı imzalandı. Avqustun 19-da hərəkət başçıları, dövlət nazirləri, əhalinin müxtəlif təbəqələrindən 3 min nəfər toplanaraq təntənəli surətdə Məclis (Məcəse-şoraye-milli) yaradılmasını elan etdilər. Həmin yığıncaqda məclisə nümayəndələr seçilməsi üçün nizamnamə tərtib edilməsi işi orada təşkil olunmuş müvəqqəti məclisə tapşırıldı. Sentyabrın 9-da seçki nizamnaməsi şah tərəfindən imzalandıqdan sonra Tehrandə Məclisə seçkilər başlandı. Seçki qanunu yüksək əmlak senzi qoyaraq əhalinin böyük bir qismini (fəhlə, kəndli, sənətkar və tacirlər) seçki hüququndan məhrum edir və gələcək İran parlamentində feodal aristokratiyasının, mülkədar və varlı tacirlərin seçiləcəyinə təminat verirdi. Hakim dairələr isə tezliklə konstitusiya fərmanını ləğv etməyə hazırlaşırı. Bu hal Tehranın ardınca əyalətlərdə, xüsusilə də sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin əks olduğu Cənubi Azərbaycanda geniş xalq hərəkətinin başlanmasına səbəb oldu.

Sual 3. Təbriz üsyanı. Səttərخان.

1906-cı ilin avqust ayında Tehrandə inqilabi hərəkətin qələbəsi, konstitusiyanın elan edilməsi, sonra isə mütləqiyyətin konstitusiyanı pozmaq cəhdi və şahın məclisə seçkilər haqqında nizamnaməyə qol çəkməkdən imtina etməsi xəbəri Təbrizə çatdıqda şəhərin mübariz qüvvələri, onun siyasi cəmiyyətləri Tehrandə olduğu kimi Təbrizdə də

ümumi tətıl təşkil etdilər. 1906-cı ilin sentyabrında «İsmailiyyə Əncüməninin» tanınmış üzvləri Təbrizdə ingilis konsulxanasında, minlərlə insan «Samsam xan» məscidində bəstə əyləşdi. Bəstçilər Konstitusiyanın elan olunması tələbi ilə şaha müraciət etdilər. Təbrizdəki ümumi tətıl, kütləvi bəst, geniş yığınaqlar və nümayişlər gizli siyasi cəmiyyətlər tərəfindən təşkil və idarə olunmuşdu ki, onlara Bakının sosial-demokrat təşkilatlarının güclü təsiri var idi.

1905-ci ildə «Hümmət»in yardımı ilə Bakıda çalışan iranlıların tam gizli şəraitdə öz təşkilatı - «İctimaiyune amiyyun» (mücahid sosial-demokrat partiyası) yaradıldı. Partiyanın yaradılmasında N.Nərimanov, M.Axundov, M.Əzizbəyov, B.Qasımovun xüsusi rolu olmuşdur. N.Nərimanov tərəfindən RSDFP-nin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və çap olunmuş proqram mətni partiyanın proqramı kimi əsas götürüldü. Bu proqram sənədi yerli siyasi, sosial-iqtisadi şəraitə uyğun şəkildə işlənib hazırlandı. «Mərkəzi-qeybi» (Gizli mərkəz) adlandırılan Təbriz sosial-demokrat təşkilatının başında Əli Müsyö dururdu. Nəhayət, 1906-cı il sentyabrın 9-da Məclisə seçkilər keçirilməsi haqqında əsasnamə imzalandı. 1906-cı il sentyabrın 20-də Təbriz üsyançıları öz tələblərinə sarayda müsbət cavab aldıqdan sonra ingilis konsulxanasından və «Samsam xan» məscidindən çıxaraq bazar və dükanları açdılar. Mübarizənin davamı məqsədilə kütlələri vahid mərkəz ətrafında birləşdirməyi ümdə vəzifə hesab edən 20 nəfər siyasi lider-«Əncüməne-əyalətiye-Azərbaycan» adlanan ilk siyasi əncümanın əsasını qoydu. Göstərdiyi fəaliyyətin mahiyyəti etibarilə bəzən siyasi mübarizənin rəhbərlik mərkəzi, bəzən isə inqilabi hökumət vəzifəsi daşıyan bu əncüman yalnız İran Məclisinin ikinci çağırışı dövründə (1909-1911) konstitusiyaya uyğun olaraq əyalət əncüməni kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan əyalət əncümanı yarandıqdan sonra Təbriz nümayəndələrinin məclisə göndərilməsi üçün 1906-cı il oktyabrın 20-də seçki əncümanı təşkil edildi. Nümayəndələrin seçilməsi noyabrın 5-də başa çatdırıldı. 1906-cı il noyabr-dekabr aylarında əyalət əncümanının rəhbəri ilə

Azərbaycanın digər şəhərlərində (Urmiya, Salmas, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Xoy, Maku, Binab, Astara və b.) vilayət əncümanları yaradıldı və beləliklə əncümanın nüfuzu Cənubi Azərbaycanın bütün rayon və şəhərlərinə yayıldı. Seçkilər başa çatdıqdan sonra da vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin tələbinə baxmayaraq əncüman öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan əyalət əncümanı təkcə vəliəhdə qarşı mübarizədə deyil, xalq kütlələrinin xeyrinə başladığı islahatlarla, o cümlədən ərzaq mallarının qiymətinin qaydaya salınması, möhtəkiriyyənin məhdudlaşdırılması, məhkəmə işlərinə nəzarət, maarif və məktəblərin inkişafı və s. kimi sahələrdə müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edərək kütlələrin dərin hörmət və inamını qazanmışdı və güclü hakimiyyət orqanına çevrilmişdi.

1907-ci il fevralın 8-də Azərbaycan nümayəndələri Tehrana gəldi. Onlar paytaxt əhalisi tərəfindən təntənə ilə qarşılandılar və Azərbaycan əyalət əncümanının saraya verdiyi tələblərin müzakirəsi zamanı möhkəm dəlillərlə məclisin razılığını əldə etdilər. Məclis özü də Məhəmmədəli şah olduğu gündən (19 yanvar 1907-ci il) məclisə qarşı bəslədiyi etinasız münasibətdən, nazirlərin məclis qarşısında məsuliyyət daşımalarına maneçilik törətməsindən narazı idi. Məclis Azərbaycan əyalət əncümanının 7 maddədən ibarət tələblərini yazılı şəkildə saraya göndərdi və bunların həyata keçirilməsini tələb etdi. Lakin şah ölkədə konstitusiyaya üsuli-idarəsinin bərqərar edilməsi, əyalət və vilayət əncümanlarının yaradılması və s. haqqında bu tələbləri qəbul etmədi.

Mütləq monarxiyanı bərpa etmək fikrindən çəkinməyən şah İranın keçmiş baş naziri Əminüssultan Atabəyi ölkəyə çağırmaq, onun vasitəsi ilə inqilabi hərəkatı boğmaq planını hazırlayırdı. Mayın 2-də şah tərəfindən baş nazir vəzifəsinə təyin edilən Atabəy hakimiyyətə keçdikdən sonra ölkənin hər tərəfində feodalların qaragüruhçu dəstələri tərəfindən əhaliyə, demokratik qüvvələrə qarşı basqınlar təşkil etməyə başladı. Azərbaycanda genişlənməkdə olan hərəkata qarşı şah və Atabəyin istifadə etdiyi

vasitələrdən biri də Maku feodalı İqbalüssəltənənin qaragüruhçu dəstələri idi. Bu dəstələr Maku və Xoy vilayətlərinin mühüm hissələrini ələ keçirib inqilab tərəfdarlarına divan tuturdular. Xoy şəhərinin müdafiəsində yüzlərlə döyüşçü şəhid oldu. Bu hadisələrlə əlaqədar 3 gün milli matəm elan olundu. Bütün bazar və dükənlər bağlandı, 40 min nəfərin iştirakı ilə etiraz mitinqi keçirildi.

Sosial-demokrat təşkilatları Məclis tərəfindən xalq üçün əhəmiyyətli maddələrin olduğu konstitusiyaya əlavələrin qəbul edilməsini ciddi tələb edir, irtica qüvvələri qarşısında inqilabın əsas məqsədlərini, qəbul edilmiş konstitusiyanın həyata keçirilməsini təmin etməyin yolunu kütlələrin gücündə, onların silahlanmasında görür, hətta terror aktlarını həyata keçirməkdən çəkinmirdilər. Avqust ayının 31-də Atabəy məclisdən çıxarkən Tehran sosial-demokrat təşkilatının üzvü Təbrizli Abbas Ağa tərəfindən öldürüldü və bu xəbər Təbrizdə böyük sevincə qarşılandı. Terroru həyata keçirdikdən sonra intihar edən Abbas ağa üçün matəm mərasimləri keçirildi. 1907-ci ilin oktyabrında şah tərəfindən məhdud burjuva azadlıqlarını nəzərdə tutan Konstitusiyaya «Əlavələr» qəbul edildi və sənədin təsdiqi inqilab cəbhəsində qüvvələrin təbəqələşməsini sürətləndirdi. İrtica qüvvələri xalq və inqilab cəbhəsinə qarşı hücum hazırlaşmağa başladı və bu yolda bütün vasitələrdən-Türkiyə, İngiltərə və çar Rusiyası dövlətlərinin hakim dairələrinin köməyindən istifadə etməkdən də çəkinmədi.

1907-ci ilin noyabrında şah başda olmaqla irtica qüvvələri əksinqilaba qarşı tədbirlər görməyə başladılar. Demokratik hərəkata qarşı hücum hazırlamaq məqsədilə Tehrandə «Fetovvat» və «Səadət», eyni zamanda Təbrizdə «İslamiyyə» adlı irticaçı əncümanlar təşkil edildi. İrticaçılar 1908-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda və İranın başqa yerlərində öz fitnəkarlıqlarını qüvvətləndirdilər. Şah və onun ətrafında toplaşan mürtəce qüvvələr tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel və may aylarında hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata

keçirildi. Bir gün əvvəl şah kazak briqadasının komandiri polkovnik Lyaxovu polis və digər inzibati orqanlar da daxil olmaqla Tehrandakı bütün silahlı qüvvələrin başçısı təyin etdi. Şahdan məclis binasında, Sepəhsalar məscidində və başqa yerlərdə cəmləşmiş inqilabçıları tərksilah əmrini alan Lyaxov iyunun 23-də səhər tezdən hücum əmrini verdi. Məclisin müdafiəçilərinin bir saat, «Azərbaycan», «Müzəffəri» əncümanları və digər yerlərdə toplanan döyüşçülərin isə 7 saat davam edən müqavimətinə baxmayaraq top atəşi altında onların binaları dağıdılaraq qarət edildi. Tehranın hər tərəfində əncümanlar, qəzet redaksiyaları və s. dağıldı, 300 nəfərdən çox konstitusiyaçı həlak oldu. Məclis nümayəndələrindən və konstitusiya tərəfdarlarından çoxu həbs və sürgün edildilər. Əksinqilab bütün İranda hücumla keçdi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkət daha ciddi şəkildə aldı, burada Azərbaycan əyalət əncümanı, Təbriz sosial-demokrat təşkilatı və məhəllə əncümanları yeni inqilabi mübarizəyə, qəti döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. İnqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi.

Mirhaşımın rəhbərlik etdiyi əksinqilabi «İslamiyyə» əncümanı ətrafında toplaşmış irticaçılar inqilabi qüvvələr «Babi», «dinsiz» adlandıraraq, dindar kütlələri inqilabi hərəkətdən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. 1908-ci ilin yanvarın 30-da hər iki tərəf arasında ilk toqquşma baş verdi. 20 nəfər həlak oldu. İrticaçılar Əmirəqız məhəlləsi istisna olmaqla, Təbrizin şimal-şərq hissəsini tutdular. Əmirxız məhəlləsini Təbriz üsyanının görkəmli rəhbəri Səttar xanın dəstəsi, Xiyaban məhəlləsini isə onun ən yaxın silahdaşı Bağır xanın başçılıq etdiyi hissələr müdafiə edirdilər. Üsyanda kəndlilər, fəhlələr, xırda şəhər burjuaziyası da iştirak edirdi.

İyulun 15-də əksinqilabi qüvvələr inqilabın son səngəri olan Əmirxız məhəlləsinə hər tərəfdən yürüşə başladılar. Səttarxanın müqavimətinin son dəqiqələri sayılan döyüşdə əksinqilabın heç bir nəticə əldə edə bilməməsi əhalini heyrətləndirdi, silahını yerə qoymuş mücahidlərdə inqilabi müdafiə hissini qüvvətləndirdi. Öz kiçik dəstəsi ilə hücumla keçən Səttarxan şəhərin

mərkəz hissəsində bütün damlardan, darvazalardan və məscidlərdən ağ bayraqları vurub salaraq, onların yerlərinə qırmızı bayraqlar asdırdı. Bu hadisə İran inqilabında tarixi dönüşün əsasını qoydu. Əvvəlcə Əmirəqız, sonra isə bütün Təbriz və Cənubi Azərbaycan inqilabın mərkəzinə çevrilərək irtica qüvvələri üzərində qələbənin əsasını qoydu.

Səttarxanın və onun silahdaşlarının igidlik və qəhrəmanlığı mücahidləri hərəkətə gətirdi. Onlar dəstə-dəstə Səttarxana qoşulmağa başladılar. Təbriz sosial-demokrat təşkilatı «Hərbi şura» yaradaraq silahlı qüvvələrin hərbi cəhətdən təşkilini və nizam-intizam işlərini bu şuranın öhdəsinə qoydu. Təbrizin Ərk qalasında olan silah anbarlarından bütün mücahidlər silahlandırıldı. Hərbi şura döyüşçüləri-fədailəri və mücahidləri 20-25 nəfərlik dəstələrə böldü. Hər dəstə özünə başçı seçirdi. Döyüşçüləri çörəklə təmin etmək üçün Əmirxız və Xiyaban məhəllərində ancaq onlara xidmət edən çörək dükanları açıldı. Üsyanın idarə olunması və davam etdirilməsi üçün pula, taxıla və silaha böyük ehtiyac var idi.

Təbriz sosial-demokrat təşkilatının təşəbbüsü və Azərbaycan əyalət əncümanının göstərişi ilə Təbrizdə «İlanə komissiyası» yaradıldı ki, 12 tacir və hər məhəllədən 1 nümayəndənin daxil olduğu bu yardım komissiyası şəhərin varlılarından yardım toplayırdı.

Tehranda çevriliş etmiş, bir çox başqa iri şəhərlərdə hücum keçmiş irtica qüvvələrini və Məhəmmədəli şahı Təbrizin müqaviməti çox narahat edirdi. Buna görə 1908-ci ilin avqustunda buraya 40 min nəfərdən artıq silahlı qüvvə göndərildi. Sentyabrın 25-də Təbriz üzərinə 2 günə qədər davam edən hücum başlandı, lakin irtica qüvvələri heç bir uğur qazana bilməyərək oktyabrın 12-də şəhəri tərk edib qaçmağa məcbur oldular. Hadisə şah ordusu içərisində ruh düşkünlüyü yaratdı. Təbriz üsyançılarının qələbə xəbəri tezliklə İrana, Qafqaza və Avropanın bir çox ölkələrinə yayıldı. Paris, İstanbul, Nəcəf, Tiflis, Bakı və digər mühüm şəhərlərdən Azərbaycan əyalət əncümanına, Səttarxanın ünvanına təbrik teleqramları göndərildi. Xalq Səttarxanı «Sərdar-e milli» Bağırxanı isə «Salar-e milli»

adlandırdı, sonra isə əyalət əncümanı bu adları rəsmiləşdirmək üçün qərar qəbul etdi.

1907-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Təbriz üsyanının axırınadək Cənubi Azərbaycan əyalət əncümanı Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı olduğu kimi, 1908-ci il iyun ayından etibarən Təbrizdə yaranmış hərbi şura da üsyanın silahlı qüvvələrinin baş idarə orqanı idi. Təbriz üsyanına ideya və təşkilati cəhətdən rəhbərlik edən sosial-demokrat təşkilatı (rəhbəri Əli Müsyö) əksinqilabın Təbrizə qarşı daha güclü hücumlar hazırlamasından xəbərdar olduğu üçün şəhəri və inqilabı qorumaq məqsədilə hazırlıq işi aparırdı. Şəhəri ərzaq malları ilə təmin etmək və ehtiyat hazırlamaq üçün əyalət əncümanı xüsusi fədai dəstələri vasitəsilə vilayətlərdən çoxlu miqdarda taxıl və ərzaq malları topladı. Geri çəkilən əksinqilabi qüvvələr və onların qarətçi dəstələri isə Cənubi Azərbaycan kəndlərini çapıb talayırdılar.

Əyalət əncümanının göstərişi ilə Mərənd, Xoy, Salmas, Marağa və digər şəhərlərə göndərilən fədai dəstələri tezliklə həmin şəhərləri qaragüruhçu dəstələrdən azad etdilər. 1909-cu ilin fevralına qədər Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri (Maku istisna olmaqla) inqilabçıların əlinə keçdi. Azərbaycanın şərq vilayətlərində də əksinqilaba qarşı etiraz güclənirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Məhəmmədəli şah İranın bütün əyalət və vilayətlərindən silahlı qüvvələr toplayır, onları Təbriz üzərinə göndərməkdə davam edirdi. 1908-ci ilin dekabrında əksinqilab yenidən 40 min silahlı adam toplamışdı.

1909-cu il yanvarın axırlarında Təbriz şəhəri yenidən mühasirəyə alındı. Fevral-mart aylarında Təbriz üzərinə əksinqilabın hücumu başladı, lakin bu hücumlar da inqilabçılar tərəfindən dəf edildi. Bununla belə mühasirədə olanlar aclıq və qıtlıqdan çox əziyyət çəkirdilər. Aprelin 14-də uzun müddət Marağa şəhərinin qubernatoru olmuş Səməd xanın qoşunları Təbrizə hücum etdilər, yenə də müvəffəqiyyət əldə edilmədi.

Belə bir şəraitdə ingilislər və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdılar. Çar Rusiyası xarici konsulluqları və təbəələri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzaq daşınmasını təmin etmək bəhanəsi ilə aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi. Mayın əvvəllərindən etibarən rus ordusu Təbrizdə silahlı mücahidləri tərksilah etməyə başladı. Rusiya təbəəsi olan Qafqaz inqilabçıları Cənubi Azərbaycandan çıxarıldılar və tezliklə öz vətənlərində həbs edildilər. Təbriz sosial-demokrat təşkilatının və əyalət əncüməninin qərarına əsasən Səttarxan və hərbi şura rus qoşunları ilə hər cür toqquşmanı mücahidlərə qadağan etdi.

Beləliklə, döyüşlər dayandırıldı. Təbriz üsyanı yatırıldı. Təbriz üsyanı və Azərbaycandakı demokratik hərəkət bütün İranda inqilabi hərəkətin yenidən yüksəlişinə təkan verdi. Təbriz üsyanı Rəşt və İsfahanda üsyanların uğurla başa çatmasına, üsyançıların Tehran yürüşünə, eyni zamanda 1909-cu ildə Məhəmmədəli şahın hakimiyyətdən devrilməsinə, onun oğlu Əhmədin şah elan edilməsinə və Konstitusiyanın bərpa olunmasına səbəb oldu. Fədailəri tərksilah etmək məqsədilə Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən Səttar xan və Bağır xan 1910-cu il martın 11-də paytaxta dəvət olundular. Azərbaycanda yenidən qan tökülməsinin qarşısını almaq məqsədilə ertəsi gün Təbrizdən çıxmağa razılıq verən Səttarxan və Bağırxan aprelin 15-də Tehrana çatdıqda məclis nümayəndələrindən ibarət böyük bir izdiham tərəfindən son dərəcə böyük hörmətlə qarşılandılar. O dövrün mətbuatının yazdığına görə, həmin vaxta qədər heç bir siyasi, ictimai xadim, heç bir ruhani və xarici qonaq, hətta şah belə təntənə ilə qarşılanmamışdı. Tərksilah haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, Səttarxan və ətrafındakılara Tehrandə xaincəsinə basqın edildi. Avqustun 7-də 300 nəfərə yaxın silahlı fədainin toplaşdığı Atabəy parkı fədailərdən heç birinin gözləmədiyi halda 6 min nəfərlik müxtəlif silahlı dəstələr tərəfindən mühasirəyə alınaraq hər tərəfdən top atəşinə tutuldu. Fədailər özlərini müdafiə etməyə məcbur oldular. Bu vuruşmada mücahidlərdən 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər, o cümlədən Səttarxan

yaralandı, 300 nəfərə yaxın fədai həbsə alındı. Bununla da inqilabın son səngəri dağıldı.

Səttarxan və Bağırxana Təbrizə qayıtmağa icazə verilmədi. Bu əslində sürgündə qalmaq demək idi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu. Lakin Cənubi Azərbaycanda yerləşən çar Rusiyasının qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədilər. Çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırdılar. Ələ keçən fədailər və Təbriz əncümanı rəhbərlərinə divan tutuldu.

1910-cu ilin noyabr ayında Cənubi Azərbaycan xalq hərəkatının görkəmli başçılarından biri olan Əli Müsyö vəfat etdi. Çar hökuməti əhalinin müqavimət əzmini qırmaq məqsədilə Azərbaycan əyalət əncümanı binasını, Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö və bir çox hərəkat rəhbərlərinin evlərini dağıdıb xarabaya çevirdilər. Bütün Cənubi Azərbaycanda terror və irtica hökm sürməyə başladı.

1905-1911-ci illər inqilabının yatırılması nəticəsində çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən İranın, o cümlədən inqilabda mühüm rol oynamış Cənubi Azərbaycanın əsarət altına alınması və istismarı qüvvətləndi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1905-1911-ci illər İran inqilabı və onun tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycan hərəkatının böyük tarixi əhəmiyyəti oldu.

1905-1911-ci illər İran inqilabı ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafı zəminində yetişən, vaxtilə Avropa ölkələrində baş vermiş burjua inqilablarından özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənən, Şərqi bir sıra asılı və yarımmüstəmləkə ölkələrinə xas olan burjua inqilabı idi. Bu inqilabda mühüm rol oynayan Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın da bir neçə fərqli və özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, bu üsyan ilk dəfə olaraq bütün İranda və ümumiyyətlə Şərqi ölkələrində xalq hakimiyyətinin ilk rüşeymi olan inqilab əncümanları yaratmış oldu. Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan hərəkatının hərəkatverici qüvvələrində demokratik qüvvələrin rolunun daha güclü olmasının nəticəsi idi. İnqilabın dərinliyi və geniş kütlələri əhatə

etməsi cəhətdən Azərbaycandakı hərəkət, xüsusilə Təbriz üsyanı burjuademokratik inqilabı səviyyəsinə yüksələ bildi.

Cənubi Azərbaycandakı hərəkətin daha bir xüsusiyyəti burada çıxışlara vahid siyasi rəhbərliyin «İctimaiyune-amiyun» (sosial-demokrat) təşkilatının mövcud olmasında idi. Nəhayət, Cənubi Azərbaycan hərəkəti dünya ictimaiyyətinin diqqət və rəğbətini qazanmış Səttarxan və Bağırxan kimi inqilab sərkədələrini yetişdirdi.

NƏTİCƏ

Rus-İran savaqlarının nəticəsi olaraq imzalanmış ədalətsiz Türkmənçay sülhü Azərbaycanın həmin dövlətlər arasında Araz çayı sərhəd olmaqla bölünməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanın cənub hissəsinin Qacarlar imperiyasının əsarətinə düşməsi ölkənin sonrakı sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərdi.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İran Avropa dövlətlərinin, xüsusilə də İngiltərənin yarımüstəmləkəsinə çevrilməkdə idi. Ölkənin şimal hissəsi isə çar Rusiyasının nəzarətinə düşmüşdü. Belə bir vəziyyətdə təbii ki, Cənubi Azərbaycan gedən proseslərdən kənar qala bilməzdi və ölkədə gedən proseslər bura da öz təsirini göstərirdi. Qacarlar dövlətinin şimal hissəsinə təşkil edən Azərbaycan torpaqları daha çox Rusiyanın təsir dairəsində idi. Qacarlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra bəzi xanlıqların daxili müstəqilliyi qorunub saxlanmışdı. İran, eləcə də Cənubi Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi hesab olunurdu, iqtisadiyyat müstəmləkəçi dövlətlərin fabrik-zavod sənayesinin tələbatına uyğun şəkildə formalaşdırılmışdı. Xarici bazarın təsiri ilə bir çox yerli sənətkarlıq sahələri tənəzzülə uğramışdı, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyəti çox acınacaqlı idi.

Ağır vergilər, feodal istismarı, müstəmləkə zülmü xalqın səbr kasasını daşdırır və üsyanların baş verməsinə səbəb olur. Babilər hərəkatı XIX əsrin ortalarında amansızlıqla yatırılsa da XX əsrin əvvəllərində bütün irani məşrutə hərəkatı bürüyür. Hərəkatın mərkəzi Azərbaycan, Təbriz şəhəri idi. 1905-1911-ci illərdə Təbriz üsyanının mərkəzinə, Səttərxan isə onun liderinə çevrilir. İrticaçı şah hökuməti xarici qüvvələrin köməyi ilə xalq üsyanını yatırırsa da, onun təsiri ilə Cənubi Azərbaycanda 1920 və 1945-ci illərdə daha güclü xalq azadlıq hərəkatları baş verir.